

Lidia COTOVANU
Δρ. Ιστορίας, EHESS, Παρίσι

Στη διασταύρωση των δικαιοδοσιών και των μεταναστεύσεων.
Μοναστικά δίκτυα και διαχείριση περιουσιών, κοινωνικής πρόνοιας και μνήμης
στη Νότιο-Ανατολική Ευρώπη (16^{ος} – 17^{ος} αιώνας)

Το αντικείμενο έρευνας

Η τριετής μεταδιδακτορική έρευνα πάνω στην πρακτική της αφιέρωσης βλαχικών και молδαβικών ιερών καθιδρυμάτων ως μετόχια στους Αγίους Τόπους της Ορθοδοξίας επιβεβαιώνει ότι το φαινόμενο εμφανίζεται στα μέσα του 16^{ου} αιώνα, την εποχή της ενσωμάτωσης των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών στο οθωμανικό πολιτικό και οικονομικό σύστημα. Οι ναοί που αποκτούσαν μετόχια βόρεια του Δούναβη βρίσκονταν στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, από το οποίο εξαρτώνταν κανονικά οι Εκκλησίες της Βλαχίας και της Μολδαβίας. Έχουμε λοιπόν να κάνουμε με την εξάπλωση της πατριαρχικής δικαιοδοσίας και στις δύο όχθες του Δούναβη, πλέον καλυμμένες από την κοσμική οθωμανική δικαιοδοσία. Επιπλέον, οι δύο Ηγεμονίες ήταν ενσωματωμένες στα πολιτικά σύνορα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, υπό καθεστώς τοπικής πολιτικο-διοικητικής και δικαστικής αυτονομίας. Η πρακτική της αφιέρωσης εμφανίστηκε στο πλαίσιο αυτής της πολλαπλής – εκκλησιαστικής, κρατικής και οικονομικής – εξάρτησης των Ηγεμονιών από την Κωνσταντινούπολη, αλλά και σε άμεση σχέση με την μετανάστευση των χριστιανών υποτελών του σουλτάνου προς τις Ηγεμονίες. Η έρευνα αποδεικνύει ότι η αφιέρωση των πρώτων «ρουμανικών» εκκλησιών και μονών ως μετόχια προς τα «ελληνικά» μοναστήρια έγινε με ιδιωτική και όχι με ηγεμονική (δημόσια) πρωτοβουλία και αυτό έχει σχέση με την τάση των μεταναστών και των οικογενειακών τους κύκλων να διατηρούν στενές σχέσεις με την γεννέτειρά τους και με τον ευρύτερο κοινωνικό και πολιτιστικό χώρο της καταγωγής τους. Πράγματι, οι κτήτορες των πρώτων αφιερωμένων ναών ήταν μετανάστες ή απόγονοι μεταναστών καταγόμενων από τα μέρη στα οποία βρίσκονταν οι δικαιούχες μονές (Μακεδονία, Ήπειρος, Θσσαλία). Αυτή η πτυχή του θέματος αποτέλεσε το αντικείμενο της ανακοίνωσής μου με τίτλο « Aux débuts de la dédicace des lieux de culte “roumains” envers le Mont-Athos (seconde moitié du XVIe siècle) : entreprise publique ou privée ? », η οποία δημοσιεύθηκε στο *Θ' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο « Η εξακτίνοση του Αγίου Όρους στον Ορθόδοξο κόσμο: τα μετόχια »*. Πρακτικά συνεδρίου, Θεσσαλονίκη, 21-23 Νοεμβρίου 2014,

Θεσσαλονίκη 2015: Εκδ. Αγειοριτική Εστία, σ. 191-215. Η εικόνα των Ρωμιών, συμπεριλαμβανόμενων των κληρικών, στην τοπική κοινωνία των Ηγεμονιών ήταν το θέμα του άρθρου μου «Οι πολλαπλές αναπαραστάσεις των „Ρωμαίων” / „Γραικών” στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες: η μαρτυρία του Ματθαίου Μυρέων (αρχές του 17ου αιώνα)», στο Ευ. Καραμανολάκης, Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Κατερίνα Νικολάου, Αναστασία Παπαδιά-Λάλα (επιμ.), *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός: Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Αθήνα 2018 : Εκδ. Ευρασία, σ. 413-429.

Από τις παραπάνω διαπιστώσεις προκύπτει ότι η πρακτική της αφιέρωσης των παραδουνάβιων ναών σε «ελληνικά» μοναστήρια τοποθετείται στην *διασταύρωση των κοσμικών και των εκκλησιαστικών δικαιοδοσιών* (βλαχική / μολδαβική / οθωμανική / πατριαρχική) στον χώρο των Ηγεμονιών και σχετίζεται άμεσα με την *γεωγραφική κινητικότητα των χριστιανών υπηκόων του σουλτάνου* προς τις δύο χώρες. Η εν λόγω πρακτική εντάσσεται στην διαδικασία της προσαρμογής της χριστιανικής κοινότητας, σε θεσμικό και ατομικό επίπεδο, στους περιορισμούς αλλά και στις προοπτικές που της προσέφερε η οθωμανική κυριαρχία. Η νέα οθωμανική δικαιοδοσία, διασταυρωμένη με εκείνη (εκκλησιαστική) του Οικουμενικού Πατριαρχείου και (κοσμική) των παραδουνάβιων ηγεμόνων, επηρέασε την κυκλοφορία των ανθρώπων και των αγαθών από τη μία όχθη του Δούναβη στην άλλη, συνέβαλε επίσης στην συγκρότηση, σε μεγάλες αποστάσεις, διευρυμένων δικτύων κοινοτικής αλληλεγγύης και οικονομικών συμφερόντων.

Η βυζαντινή παράδοση, η εφαρμογή του βυζαντινού κανονικού δικαίου και η κανονική εξάρτηση των Εκκλησιών της Βλαχίας και της Μολδαβίας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο εξασφάλιζαν την νομιμότητα της πρακτικής της αφιέρωσης των τοπικών ιερών καθιδρυμάτων στους Αγίους Τόπους (Άθως, Μετέωρα, Σινάι, Πατριαρχεία, πατριαρχικά σταυροπήγια, κ.λπ.). Η δημόσια αρμοδιότητα δεν κατάφερε ποτέ (μέχρι την δήμευση του 1863) να εμποδίσει την διαχείριση των τοπικών (ιδιωτικών) ναών από «ξένα» μοναστήρια· οι μοναστικές «μεταρρυθμίσεις» του 17^{ου} αιώνα είχαν περιορισμένο αποτέλεσμα, καθώς απαγόρευαν την αφιέρωση μόνο των ηγεμονικών ναών και πιο συγκεκριμένα των ναών που είχαν κτίσει κατά καιρούς οι εστεμμένοι πρόγονοι του Matei Basarab ή και ο ίδιος. Αυτό δεν εμπόδισε άλλους μεταγενέστερους ηγεμόνες να αφιερώνουν τους δικούς τους ναούς σε «γκραικικά» μοναστήρια, όπως το έδειξα στο άρθρο μου «Αναθεωρήσεις της ‘μοναστικής μεταρρύθμισης’ του Matei Basarab της Βλαχίας (1632-1654). Μια πρώτη προσέγγιση», *Τρικαλινά* 37 (2017), σ. 57-82. Άλλωστε, οι δημόσιες αρχές, παρά τον αντι-γκραικικό λόγο που επικρατεί στην πολιτική των Ηγεμονιών, δεν κατάφεραν ποτέ να απομακρύνουν τους Ρωμιούς από την εξουσία των δύο χωρών, για λόγους που παρουσίασα στο άρθρο «Chasing

away the Greeks...” The Prince-State and the undesired foreigners (Moldavia and Wallachia, end of the 16th – beginning of the 18th Century) », στο Όλγα Κατσιαρδή-Hering – Μαρία Α. Στασινοπούλου (επιμ.), *From the Southeast to the Northeast across the Danube: Migrations of the „Other Europeans” and Travelling Identities from the 17th to the 19th Century*, Leiden – Boston 2016: Brill, σ. 215-252.

Ένα σημαντικό κεφάλαιο του θέματος αφορά τα κίνητρα που οδηγούσαν τους κτήτορες –μετανάστες και απογόνους μεταναστών στην πλειοψηφία τους– να εμπιστεύονται την διαχείριση των κληρονομιών τους σε «ξένες» αρμοδιότητες. Η απάντηση θα αναζητηθεί στις ατομικές μεταναστευτικές πορείες, στις γενεαλογικές δικτυώσεις των κτητόρων, στα πολιτικά τους οράματα και στις προσωπικές σχέσεις με τον υψηλό ρωμαϊκό κλήρο, παράγοντας που κρατούσε τους αφιερωτές σε επαφή με το κοινωνικό περιβάλλον του τόπου καταγωγής. Η συναισθηματική και η οικογενειακή σχέση με τον τόπο καταγωγής ωθούσε τους μετανάστες και τους απογόνους τους να αναζητούν μνημόσυνα όχι μόνο στον τόπο εγκατάστασης, αλλά και στην γενέτειρά τους και στα συμβολικά μνημεία της Ορθοδοξίας που βρίσκονταν στην δικαιοδοσία των Πατριαρχιών της ορθόδοξης Ανατολής. «Να με μνημονεύουν εκεί και εδώ», έγραφαν στις διαθήκες ή στα αφιερωτικά τους έγγραφα οι κτήτορες. Παρουσίασα το θέμα διεξοδικά στο άρθρο «Qu’on prie pour moi là-bas et ici”. Donation religieuse et patriotisme local dans l’Orient orthodoxe (XVIe – XVIIe siècles)», στο R.G. Păun (εκδ.), *Histoire, mémoire et dévotion. Regards croisés sur la construction des identités dans le monde orthodoxe aux époques byzantine et post-byzantine*, Seyssel 2016, σ. 207-255.

Η στροφή των αφιερώσεων προς τον τόπο καταγωγής είχε ως αποτέλεσμα και την συνεισφορά των κτητόρων στην συντήρηση του συνθήματος της κοινωνικής πρόνοιας, καθώς από τους πρώτους χριστιανικούς καιρούς η Εκκλησία και ειδικά τα μοναστήρια ανέλαβαν επίσημα το καθήκον να τρέφουν τους φτωχούς διά μέσου της ελεημοσύνης. Η σύγκριση που έκανα ανάμεσα στην πρακτική της αφιέρωσης παραδουνάβιων μετοχιών σε «γκραικικά» μοναστήρια και τις δωρεές σε χρήμα που έκαναν οι Ρωμιοί εγκατεστημένοι στην Βενετία προς την γενέτειρά τους επιβεβαιώνει αυτήν την διαπίστωση· βλ. «Des monastères aux banques et de la terre à l’argent. La place occupée par les laïcs au sein du système d’assistance sociale orthodoxe (XVIe – début du XVIIIe siècle)», στο *Actes du Colloque «Investir dans le sacré (Europe – Amériques, Moyen-Âge – XXe siècle). L’Église des laïcs. Attentes et objectifs de l’investissement dans le sacré»*, Madrid, Casa di Velázquez, 4-6 juillet 2016, υπό εκτύπωση. Επομένως, τα βλαχικά και τα μολδαβικά μετόχια των ρωμαϊκών μονών χρησίμευαν στους κτήτορες, αλλά και στους συμπατριώτες τους εγκατεστημένους στις Ηγεμονίες, ως μέσο μεταφοράς μέρους της περιουσίας τους, σε χρήμα, προς όφελος του

τόπου καταγωγής και του «γένους των Ρωμαίων» γενικότερα. Πρόκειται για κανούρια μορφή κοινοτικού ρωμαϊκού ευεργετισμού, το οποίο μελέτησα διεξοδικά στο τελευταίο άρθρο που ανέφερα (βλ. και τις εισειγήσεις «La dernière volonté du grand douanier de Moldavie Liondaris Ghionma entre Jassy, Venise et Ioannina († 1642)», στο *Congrès International «Venezia e l'Europa Orientale tra il tardo Medioevo e l'Età moderna», Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia, 19-20 aprile 2016*. «Évergétisme communautaire dans l'espace orthodoxe post-byzantin, seconde moitié du XVIe – début du XVIIIe siècle», στο *Colloque annuel de la Société roumaine d'études byzantines, Institut d'Histoire «Nicolae Iorga», Bucarest, 2 novembre 2018*, υπό εκτύπωση. «Église, pauvres et richesse. Pratiques évergétiques dans le monde orthodoxe post-byzantin », στο *V Seminario di Studi Dottorali „Paesaggio religioso nell'Europa mediterranea (secc. XIV – XIX)”, Napoli – ISSM / CNR, 1-5 ottobre 2018*).

Εν τέλει, μπορούμε να πούμε ότι τα μετόχια λειτουργούν ως τράπεζες στις οποίες οι κτήτορες και οι δωρητές γενικότερα καταθέτουν αγροτικά κτήματα ή πολύτιμα λειτουργικά αντικείμενα με σκοπό, από τη μία, να αξασφαλίσουν στον εαυτό τους μνημόσυνα στον τόπο καταγωγής και, από την άλλη, να συμβάλουν στο κοινό αγαθό της Ρωμιοσύνης μεταφέροντας στα μεγάλα μοναστήρια του γένους ένα μέρος της περιουσίας και των εισοδημάτων τους. Η τραπεζική λειτουργία των μονών είναι παλαιά και χαρακτηριστική σε όλους τους ναούς, καθώς ο χριστιανός, κτίζοντας ιερά καθιδρύματα και κάνοντας δωρεές, κερδίζει πολλαπλάσια στον Ουρανό, δηλαδή την σωτηρία της ψυχής και την αιωνία μνήμη. Την τραπεζική λειτουργία των μονών, από τους πρώιμους χριστιανικούς αιώνες, και των παραδουνάβιων μετοχίων μεταγενέστερα μελέτησα ιδιαίτερος διά μέσου της σύγκρισής τους με τα καθολικά Monti di Pietà που βρίσκονται στη βάση της γέννησης του μικροδανείου στην Δύση. «La portée économique de la charité pratiquée par les Monti di Pietà catholiques et les monastères orthodoxes (XVe – XVIIe siècles)», στο *Workshop «Does Monastic Economy atters? Religious Patterns of Economic Behavior», στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Research Network dedicated to the History of the Monastic Economy », Centre for Advanced Study Sofia (CAS), 11-12 November 2017*, υπό εκτύπωση. Βλ. και «Η τραπεζική λειτουργία των παραδουνάβιων ιερών καθιδρυμάτων αφιερωμένων ως μετόχια στους Αγίους Τόπους της Ορθοδοξίας (16^{ος} – 17ος αιώνας)», διάλεξη στην *Εταιρεία Μελετών Νέου Ελληνισμού – Περιοδικό «Μνήμων», Αθήνα, 16 Απριλίου 2016*, με συζητητές την Καθ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering και τον Δρ. Ιστορίας Δημήτριο Κοντογεώργη.

Ενώ τα μοναστήρια λειτουργούν ως τόποι κατάθεσης αγροτικών κτημάτων διά μέσου των δωρεών, ο κλήρος υποχρεώνεται να συντηρεί και να αυξάνει την περιουσία που

απέκτησε με αυτόν τον τρόπο, ώστε να αξασφαλίζει την μακρά λειτουργία των ναών, την αιώνια μνήμη των δωρητών και την περίθαλψη των φτωχών της κοινωνίας. Δηλαδή ο κλήρος υποχρεώνεται να διαχειρίζεται οικονομικά την περιουσία της Εκκλησίας. Εκτός από την καλιέργεια των αγροκτημάτων, οι μοναχοί συνέδεσαν, από τους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους, την μοναστική αγροτική οικονομία με την αγορά ακινήτων και με το εμπόριο, πωλώντας πρώτη ύλη, δανείζοντας χρήμα με ενέχυρο, επενδύοντας τα εισοδήματα των μονών στο μεγάλο εμπόριο, ακόμα και στην πλοιοκτησία, κ.λπ. Παρόμοιες οικονομικές δραστηριότητες διαπιστώνουμε και στην περίπτωση των «ρουμανικών» μετοχιών των Αγίων Τόπων, πράγμα που αντανακλάται στην συγκέντρωση των μετοχιών στις πόλεις της Βλαχίας και της Μολδαβίας, δηλαδή στα τοπικά εμπορικά κέντρα, όπως το έδειξα στην ανακοίνωσή μου «Migrants, villes, monastères, commerce. La concentration urbaine des lieux de culte “roumains” dédiés aux Lieux Saints de l’Orthodoxie (XVIe – XVIIe siècles)», στο *Does Monastic Economy Matter? Religious Patterns of Economic Behavior (Workshop II)*. Centre for Advances Study Sofia (CAS), 10-11 November 2018, υπό εκτύπωση.

Ένα από τα κύρια συμπεράσματα της έρευνας αφορά την οικονομική σημασία των μετοχιών για τα Πατριαρχεία της Ανατολής. Έχουμε να κάνουμε με σημαντικό διαδίκτυο μονών της Βλαχίας και της Μολδαβίας που τροφοδοτούσαν σταθερά και μακρόχρονα τα Πατριαρχεία και τα κύρια μοναστήρια που βρίσκονταν στην δικαιοδοσία τους· πρόκειται για τους Αγίους Τόπους και για τους εκκλησιαστικούς θεσμούς γύρω από τους οποίους συγκροτείται το «γένος των Ρωμαίων».

Έρευνα στα ελληνικά αρχεία

Η παραμονή μου στην Αθήνα, το 2016, ολοκληρώθηκε με έρευνα στο αρχείο της θεσσαλικής μονής Δουσίκου. Μελέτησα τις πηγές που προέρχονται από το πλούσιο αρχείο της Δουσίκου με βάση τις φωτογραφίες και τις μεταγραφές που κατέθεσε ο αείμνηστος ερευνητής Δημήτριος Σοφιανός στο Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών. Πρόκειται για πάνω από 1500 ελληνικά έγγραφα, κώδικες εγγράφων και άλλα χειρόγραφα της μονής. Το αρχείο δεν έχει ακόμη μελετηθεί και το ΚΕΜΝΕ, που το διατηρεί, δεν διαθέτει κατάλογο των εγγράφων ώστε να διευκολύνει τις αναζητήσεις του ερευνητή. Στο εύρος του εν λόγω αρχείου έτυχε να εντοπίσω τους υπό αριθμούς 59 και 109 κώδικες της μονής Δουσίκου που αφορούν και τα μετόχια που απέκτησε το θεσσαλικό καθίδρυμα κατά καιρούς στη Βλαχία: οι μονές Nucet (Dâmbovița), Παναγία, Banu, Ciolanu και Broșteni (Buzău). Επί της ηγουμενίας του στα μετόχια Nucet και Banu, το 1840, ο

συντάκτης των δύο κωδίκων Χατζή Γεράσιμος επιχείρησε να αποκαταστήσει την ιστορία των βλαχικών μετοχίων και των κτητόρων τους με βάση τα έγγραφα και άλλα κατάστιχα που εντόπισε στα εν λόγω καθιδρύματα. Έπειτα μετέφρασε στα Ελληνικά τα σλαβο-ρουμανικά χρυσόβουλλα, αφιερωτικά έγγραφα, ηγεμονικά ενισχυτικά δωρέων, πωλήσεων, ανταλλαγών κ.λπ., που βρήκε μέσα στα κατάστιχα των μετοχιών. Επιστρέφοντας στη Δουσίκου, το 1858, εισήγαγε τα καταγραφόμενα στη Βλαχία έγγραφα στον μεγάλο κώδικα της μονής (το σημερινό υπ' αρ. 59). Από αυτό και προκύπτει η σημασία του κώδικα ως συλλογή εγγράφων σε ελληνική μετάφραση, που δείχνουν την πορεία της απόκτησης και της διαχείρισης των βλαχικών μετοχιών από τους μοναχούς της θεσσαλικής μονής Δουσίκου.

Μου δώθηκε επίσης η ευκαιρία να πάρω επαφή με το Ηγουμενείο της αθωνικής μονής Σιμωνόπετρας και να θέσω το ερώτημα για την πιθανή έκδοση των μεταβυζαντινών ελληνικών εγγράφων που διατηρούνται στα αρχεία της μονής. Μεταξύ αυτών υπάρχουν γύρω στα 60 έγγραφα που αφορούν το μετόχι της Σιμωνόπετρας, τη μονή του Αγίου Νικολάου από το Βουκουρέστι, και άλλες δωρεές που έλαβε κατά καιρούς από τη Βλαχία (οι πρώτες που γνωρίζουμε είναι από το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα). Μου προσφέρθηκαν και τα 60 έγγραφα σε μορφή pdf, με την άδεια να τα εκδώσω *in extenso*. Πρόκειται και πάλι για πολύτιμο υλικό για το θέμα που μελετώ, καθώς μου προσφέρει πληροφορίες που, μαζί με τα στοιχεία που ήδη εντόπισα στα Κρατικά Αρχεία της Ρουμανίας, δείχνουν την τάση των ελληνορθόδοξων αποδήμων να εγκαθίστανται στις πόλεις της Βλαχίας, συμβάλλοντας στην ανάπτυξή τους με τις εμπορικές τους δραστηριότητες. Αυτό εξηγεί και γιατί η πλειοψηφία των αφιερωμένων μονών της Βλαχίας είναι επίσης συγκεντρωμένες στα αστικά κέντρα της χώρας.

Διαλέξεις, σεμινάρια, δημοσιεύσεις

Εκτός από τις δημοσιεύσεις και τις διαλέξεις που ανέφρα παραπάνω, η μεταδιακτορική έρευνα μού έωσε και άλλες ευκαιρίες να παρουσιάσω δημόσια τα αποτελέσματα που απέκτησα. Θα αναφέρω την πρόσκληση της Καθ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering να παρουσιάσω ορισμένες πτυχές της έρευνάς στο πλαίσιο του τακτικού σεμιναρίου *Από τα κινήματα και τις εξεγέρσεις των Ελλήνων και άλλων χριστιανών υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (15^{ος} – αρχές 19ου αιώνα) στην Ελληνική Επανάσταση του 1821*, στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Ανέλαβα να μιλήσω στις 12 Απριλίου 2016 για τις *Πολλαπλές αναπαραστάσεις των «Γραικών» («greci») στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες τον 16^ο – 17ο αιώνα*. Το αντικείμενο της παρουσίασης αντιστοιχούσε στο θεματικό πλαίσιο του σεμιναρίου, καθώς οι πολλαπλές

αναπαραστάσεις των «Γραικών» αντικατοπτρίζονται από τις «αντι-γραικικές» κινήσεις και εξεγέρσεις που σημάδεψαν την πολιτική και κοινωνική ζωή των Παραδουναβίων Ηγεμονιών καθ' όλη τη διάρκεια του 17ου αιώνα. Μεταξύ των λεγόμενων «αντι-γραικών» κινήσεων που ξέσπασαν στις δύο χώρες, ορισμένες αφορούσαν άμεσα το θέμα των τοπικών μονών αφιερωμένων στα Πατριαρχεία της Ανατολής.

Παράλληλα συνέχισα να μελετώ τις τραπεζικές λειτουργίες των ορθόδοξων μονών και ιδιαιτέρως των βλαχικών και молδαβικών καθιδρυμάτων αφιερωμένων ως μετόχια. Στις 19 Απριλίου 2016 είχα την ευκαιρία να μιλήσω στο συνέδριο «*Venezia e l'Europa Orientale tra il tardo Medioevo e l'Età moderna*», *Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia (19–20 aprile 2016)* για τη συγκεκριμένη περίπτωση του μεγάλου τελώνη της Μολδαβίας Λιοντάρη Γκιόνμα, καταγωγής από τα Ιωάννινα της Ηπείρου, ο οποίος πέθανε στη молδαβική πρωτεύουσα του Ιασίου το 1642. Με βάση την ανέκδοτη ιταλική μετάφραση της ελληνικής διαθήκης του, αλλά και με βάση περισσότερες ηγεμονικές επικυρώσεις που εκδόθηκαν στη Μολδαβία μετά τον θάνατο του Λιοντάρη, κατόρθωσα να ανασυστήσω την πλήρη τελευταία βούληση του ηπειρώτη μεγαλεμπόρου και τον τρόπο με τον οποίο ρύθμιζε την περιουσία του πριν πεθάνει. Η περιουσία του Λιοντάρη Γκιόνμα αποτελούνταν από σημαντικά χρηματικά ποσά και από κτήματα (5 ολόκληρα χωριά με παροίκους) που αγόρασε στη Μολδαβία την εποχή που διαχειριζόταν τα τελωνεία της χώρας. Έχει ενδιαφέρον το γεγονός ότι αφιέρωσε το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας του στην ορθόδοξη κοινότητα της γενέτειράς του, των Ιωαννίνων, και του ευρύτερου χώρου καταγωγής, συγκροτημένου γύρω από τα συμβολικά κέντρα της Ορθοδοξίας, όπως την Κωνσταντινούπολη (ως πρωτεύουσα), το Οικουμενικό Πατριαρχείο, το Άγιο Όρος, σταυροπηγιακά μοναστήρια, κ.λπ. Εξίσου ενδιαφέρον έχει το πώς υπολόγισε ο Λιοντάρης να εξασφαλίσει στην κοινότητα της καταγωγής του αιώνιο όφελος από την περιουσία του. Τα λεφτά διέθετε να κατατεθούν στη Zecca της Βενετίας και με το ετήσιο επιτόκιο να ιδρυθεί σχολείο στην Κωνσταντινούπολη. Οι επίτροποί του – δύο από τη Βενετία και τρεις από την Κωνσταντινούπολη – θα διαχειρίζονταν το επιτόκιο και θα επέβλεπαν τη σωστή λειτουργία του σχολείου. Όσο για τα ακίνητα αγαθά που απέκτησε στη Μολδαβία, ο Λιοντάρης τα αφιέρωσε εν μέρει στη μονή του Αγίου Νικολάου των Ιωαννίνων, εν μέρει σε δύο μονές του Ιασίου, αφιερωμένες η μία στην αθωνική μονή Βατοπεδίου και η άλλη στη μονή του Αγίου Ιωάννη από τη Χαλκή, τοποθετημένη κοντά στην Κωνσταντινούπολη (στο νησί της Προποντίδας). Αυτό σημαίνει ότι μέρος του εισοδήματος των молδαβικών μετοχιών θα πήγαινε ετησίως στο Βατοπέδι και στη Χαλκή. Παρατηρούμε πως σε αυτή την περίπτωση τα μετόχια λειτουργούσαν ως *χώροι κατάθεσης κτημάτων* μέσω δωρεών· ένα μέρος των ετήσιων εισοδημάτων τους θα μεταφερόταν στις «γραικικές» μονές

που τα διαχειρίζονταν και, μέσω αυτών, στην ευρύτερη κοινότητα της καταγωγής του δωρητή.

Η παραμονή μου στη Βενετία, με την ευκαιρία του συνεδρίου, μου επέτρεψε να ερευνήσω στα Παλαιά Αρχεία του Ελληνικού Ινστιτούτου τους φακέλους με τα έγγραφα (γύρω στα 50, ανέκδοτα και άγνωστα στους ιστορικούς) που αφορούν την διαχείριση των χρηματικών ποσών (20.000 δουκάτων) που ζήτησε ο τελώνης Λιοντάρης να κατατεθούν με επιτόκιο στη Zecca. Από κάποια ήδη δημοσιευμένα έγγραφα, που βρέθηκαν στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας, ξέρουμε ότι το σχολείο που επιθυμούσε ο Λιοντάρης να ιδρύσει στην Κωνσταντινούπολη χτίστηκε περίπου 30 χρόνια μετά τον θάνατό του, στην πατρίδα του όμως, τα Ιωάννινα, και όχι στην πρωτεύουσα της Ορθοδοξίας. Η επεξεργασία, στο μέλλον, αυτού του ανέκδοτου υλικού πρόκειται να μας προσφέρει πληροφορίες σχετικά με τον ευεργετισμό που έτρεφαν οι ελληνορθόδοξοι υποτελείς του σουλτάνου ενγκατεστημένοι στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες προς τον κοινωνικό χώρο καταγωγής τους.

Η συμμετοχή στο γάλλο-ισπανικό συνέδριο της Casa de Velázquez, με θέμα *Investir dans le sacré (Europe – Amériques, Moyen Âge – XXe siècle). L'Église des laïcs. Attentes et objectifs de l'investissement dans le sacré*, στις 3-6 Ιουλίου, μου έδωσε την ευκαιρία να παρουσιάσω μια άλλη πτυχή του θέματος που μελετώ. Ενώ το συνέδριο αφορούσε ειδικά τη σχέση των λαϊκών με την Εκκλησία στον καθολικό κόσμο της Δυτικής Ευρώπης, εγώ ήμουν καλεσμένη να μιλήσω για το εν λόγω θέμα σε σχέση με την ορθόδοξη Νότιο-Ανατολική Ευρώπη. Η εισήγησή μου είχε ως τίτλο: *Les monastères « roumains » dédiés aux Lieux Saints de l'Orthodoxie. Lecture en filigrane du système d'assistance sociale orthodoxe (XVIe – XVIIe siècles)*. Με αφορμή την περίπτωση της αφιέρωσης των παραδουνάβιων ιερών καθιδρυμάτων ως μετοχιών στους Αγίους Τόπους, μίλησα για το ορθόδοξο σύστημα της κοινωνικής πρόνοιας και ιδιαίτερος για τη συμμετοχή του λαϊκού στοιχείου στην οικονομική ενίσχυσή του. Ο σκοπός ήταν να δείξω πώς το μεταναστευτικό στοιχείο, καταγόμενο από τις επαρχίες κανονικά εξαρτημένες από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, κατάφερε να συνδέσει το τοπικό σύστημα της κοινωνικής πρόνοιας της Βλαχίας και της Μολδαβίας σε εκείνο, ευρύτερο, της ορθόδοξης κοινότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Επρόκειτο να δείξω, από τη μία, τί ωθούσε τους κτήτορες να απευθύνουν τις εφιερώσεις και τις δωρεές τους στις μονές του τόπου καταγωγής (εξασφάλιση των αφιερωμένων αγαθών, επένδυση για λόγους λειτουργικής μνημόνευσης, κοινοτικός πατριωτισμός, αναζήτηση δημόσιας αναγνώρισης και κοινωνικού κύρους, κλπ.) και, από την άλλη, το μακρόχρονο οικονομικό όφελος των ελληνικών μονών. Εν τέλει, η αφιερωτική πράξη υπήρξε για το ορθόδοξο αρχοντικό στοιχείο τρόπος εξάσκησης λαϊκής εξουσίας πάνω στους εκκλησιαστικούς θεσμούς και μέσω αυτών πάνω σε ζητήματα

κοινωνικής πρόνοιας, δημόσιας εκπαίδευσης και άλλων έργων κοινού συμφέροντος της ευρύτερης ορθόδοξης κοινότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Ευχαριστίες

Πρώτα απ' όλα, ευχαριστώ θερμά την Όλγα Κατσιαρδή-Hering που ανέλαβε να επιβλέπει την μεταδιδακτορική μου έρευνα και μου έδωσε επίσης την ευκαιρία να παρουσιάσω κάποια αποτελέσματα της έρευνας μπροστά στο ελληνικό φοιτητικό και ακαδημαϊκό κοινό. Η εμπιστοσύνη της με τιμά.

Έπειτα, η ευγνωμοσύνη μου απευθύνεται στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών που με δέχτηκε ως μεταδιδάκτορα για τρία ακαδημαϊκά έτη (2015-2018). Το Πανεπιστήμιο Αθηνών είναι πλέον ένα από τα ακαδημαϊκά μου σπίτια.

Ευχαριστώ ολόκαρδα και το Ίδρυμα «Αλ. Ωνάση» για την χρηματική ενίσχυση στο διάστημα Φεβρουάριος – Ιούλιος 2016.